

Надійшла до редакції 09.01.2012 р.

УДК 316.4

СОЦІАЛЬНИЙ МЕТАБОЛІЗМ: ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ

Н. В. Крохмаль

Реферат. У статті здійснено аналіз поняття соціального метаболізму, простежено його появу і розвиток у історичній ретроспективі, запропоновані приклади з різних сфер суспільного життя, в яких сьогодні діє соціальний метаболізм.

Ключові слова: соціальний метаболізм, ресурсна сфера, економічна сфера, інформаційно-культурна сфера, дар.

Сучасний світ кардинально змінюється. Його охопити тенденції, які несуть у собі неоднозначні за своєю сутністю зміни, що можуть привести суспільство як до нового етапу свого розвитку, так і до нових потрясінь, до перетворень, до яких світ не готовий і які він може не витримати. Про це свідчать такі напрями.

По-перше, найпопулярнішою світовою тенденцією сьогодні є глобалізаційні процеси, що відбуваються у всіх сферах життя суспільства і приводять до перетворень в економіці, політиці, культурі тощо, об'єднують різні, на перший погляд, системи, утворюють нові механізми глобальної взаємодії, нові форми економічних, політичних систем.

Протилежною тенденцією сьогодні стає глокалізація, яка з економічної сфери «перекочувала» і до соціально-політичної, і до культурної сфер. Цю тенденцію можна доповнити територіальним поділом світу на макро/регіони, які історично склалися і сьогодні починають відігравати знову активну роль у суспільстві.

По-друге, становлення інформаційного суспільства, що супроводжується формуванням економіки знань, приводить до ще більшої «активізації» обміну інформацією у соціальній системі, якою і виступає суспільство. Якщо у попередніх формах (архаїчна, аграрна, індустріальна) суспільство активно обмінювалося речовиною та енергією, а інформація як предмет обміну була не такою поширеною через обмежені можливості її передачі, то з розвитком комунікативних систем, поширення інформаційних технологій, появою мережевих систем, значення інформації зростає і набуває «гіпер-» значення.

По-третє, інформаційне суспільство і глобалізація активізують перегляд власне основ існування суспільства як соціальної системи. Фактичною основою суспільства є економіка, що ґрунтується на понятті капіталу. Саме сучасна трансформація цього терміну і спричиняє різні точки зору на подальший розвиток економіки як соціального інституту, в основі якого лежить обмін капіталом та панування транснаціональних корпорацій.

Як видно з перерахованих напрямів, сучасний світ охоплює собою велику кількість елементів, структур, між якими існують механізми обміну. У науковій літературі останніх років вони отримали назву соціального метаболізму, тобто міжсистемного обміну. Але однозначності у визначенні, а тим паче у виділенні його форм, механізмів функціонування, детермінант, що впливають на нього, у науковців немає. Тому означена потреба і зумовила вибір теми даної розвідки.

Тому наукові джерела з дослідження соціального метаболізму можна розділити на кілька груп, виходячи з його аналізу у різних галузях наукових знань.

До першої групи необхідно віднести роботи синергетиків, у яких виділяється поняття соціального метаболізму, який розглядається як міжсистемний обмін, і є індикатором для аналізу тенденції зародження порядку в соціальних системах (наприклад, роботи В. В. Василькової).

Другу групу складають джерела, що досліджують соціальний метаболізм в економічній сфері, аналізуючи його основу – обмін, який в свою чергу виступає як підґрунтя для формування капіталу. Серед науковців, що досліджували ці проблеми слід назвати роботи Г. В. Будкевича, Дж. Б. Фостера, І. Месароша, А. Секацкога та інших.

Третю групу складають роботи представників демографічного метаболізму (відтворення), в яких аналізуються стійкість переваги і балансу у демографічній сфері, зокрема це праці А. І. Антонова, К. Джині, Ф. Карлі та інших.

Четверта група джерел представлена роботами етнографів, етосоціологів, соціологів, які досліджували окремі процеси архаїчного обміну в первісних архаїчних суспільствах, чи аналізувати механізми обміну у аграрному, індустріальному та постіндустріальному суспільствах, або ж класових формаціях. Серед вчених, що переймалися такими питаннями слід виділити Ж. Бодрійяра, М. Мосса, С. Болдуїна, Р. Герц, Е. Беста, Ф. Боас, Л. Леві-Брюля та інші.

Крім того, можна виділити значний пласт джерел, що аналізують процеси обміну у суспільстві, починаючи від перших архаїчних міфів, що існували у первісних культурах, легенд, історичних оповідань, закінчуючи роботами античних мислителів, що узагальнювали тодішні історії в своїх роботах (Платон, Аристотель та ін.).

Ще один напрям у сучасних дослідженнях соціального метаболізму можна виділити через аналіз обміну як механізму соціального метаболізму. Останніми роками було захищено кілька дисертаційних досліджень з філософії, зокрема російськими науковцями, в яких, наприклад, обмін є основою для виокремлення інформаційного обміну як механізму соціальної взаємодії (Ф. І. Розанов), або ж обмін є основою комунікацій і розглядається як міжкультурний вид (О. В. Дводненко).

Разом з тим у психолінгвістиці, соціальній психології та соціоніці розглядається інформаційний метаболізм, наприклад, А. Аугустінавічюте [1] виділяє 16 типів особистості, які вона називає типами інформаційного метаболізму в залежності від відмінностей у типі особистості, що є ніщо інше як відмінності в обміні інформаційного сигналу з оточенням.

Не зважаючи на досить великий обсяг наукових праць, існує низка питань, які ще не отримали належного теоретичного обґрунтування. До них, зокрема, належать: питання уніфікації розуміння соціального метаболізму; генезис обміну від його архаїчних форм до сучасних теорій обміну; формування та трансформація механізмів соціального метаболізму; класифікація форм соціального метаболізму та інші.

Тому здійснимо спробу охарактеризувати зміст та виділити форми соціального метаболізму у суспільстві.

Соціальний метаболізм – це обмін матеріальними і духовними цінностями між спільнотами людей [6].

Сам термін метаболізм пішов з медицини, де він розглядається як сукупність всіх змін і перетворень речовин і енергії в організмі [9]. Прикметник соціальний вказує на те, що такий «обмін речовин» існує і у суспільстві, тобто окремі індивіди, соціальні групи, спільноти та ін. можуть обмінюватися в межах своїх систем речовиною та енергією. Крім того, у суспільстві існує ще й інформаційний обмін, який можна долучити до даного переліку.

Отже, в основі соціального метаболізму лежить *обмін* як акт отримання об'єкта з передачею чогось замість нього [8]. Процеси обміну проходять у суспільстві, у спільнотах людей, у соціальних групах, між окремими індивідами, які можна розглянути як соціальні системи різного рівня. У цьому контексті доцільним буде проаналізувати тлумачення соціальної системи, яку можна визначити як складноорганізоване, впорядковане ціле, що включає окремих індивідів і соціальні спільноти, об'єднані всілякими зв'язками і взаєминами, специфічно соціальними за

своєю природою [10]. Тому в залежності від того, які системи будуть взяті за основу аналізу і буде здійснюватися соціальний метаболізм в них. Найвищою системою у соціальній ієрархії буде виступати суспільство. «З одного боку, суспільство є системою, що самовідтворюється, здатною розширювати свою життєдіяльність навіть в певній ізоляції, тобто автономно. З іншого боку, суспільство – відкрита система, що існує за рахунок обміну з довкіллям (іншими соціальними системами) інформацією, речовиною, енергією. Механізмом, що примушує систему приймати зовнішні дії є соціальний метаболізм (міжсистемний обмін), який представлений трьома основними потоками: обмін природними багатствами, територіями, сферами життєвого простору, людськими ресурсами (ресурсна сфера); обмін товарами, капіталом (економічна сфера); обмін ідеями, інформацією, цінностями (інформаційно-культурна сфера) [10]».

Отже, **соціальний метаболізм** – це міжсистемний обмін, представлений у соціальній системі трьома основними потоками: обмін природними багатствами, територіями, сферами життєвого простору, людськими ресурсами (ресурсна сфера); обмін товарами, капіталом (економічна сфера); обмін ідеями, інформацією, цінностями (інформаційно-культурна сфера).

Такий широкий спектр потоків, його приклади, говорять про те, що соціальний метаболізм у суспільстві формувався поступово у ході історичного розвитку суспільства. У цьому контексті доцільним є аналіз появи та генези такого явища як обмін, що і лежить в основі соціального метаболізму.

Спираючись на дослідження етнографів, етносоціологів та соціологів, зокрема на роботу М. Мосса [7], можна зазначити, що обмін є договором (угодою) між людьми. З зародженням людства такі угоди носили неекономічний характер, вони були спрямовані на показ власної гідності, щедрості тощо.

В основі обміну лежить поняття дару (подарунку), який передається від одної людини до іншої, а потім повертається першій людині у тому або ж іншому вигляді.

Дар (подарунок) може виступати у двох значеннях:

- 1) як *обов'язок* – яким він і був у архаїчних первісних суспільствах;
- 2) як *економічний інтерес* – яким він став у класових суспільствах, коли сформувалася економічна система, функціонування якої забезпечували норми права та держава.

У архаїчних суспільствах дар-обов'язок виступає і як продаж, і як обмін, і як оренда, і як застава тощо.

Обмін в архаїчних суспільствах ґрунтується на тому, що дарування – це обов'язок, який не можна порушувати, але в його основі немає економічного інтересу. Тільки з появою економічного інтересу дарування і обмін перетворюються поступово на складну систему економічного забезпечення розвитку суспільства.

Першими юридичними особами в архаїчних суспільствах були клани, племена, сім'ї. Обмін між ними здійснювався такими способами: 1) безпосередньо; 2) через посередництво вождів; 3) одночасно двома способами.

Форми обміну були переважно добровільні, в основному підношення або подарунки. Засобами обміну в архаїчних суспільствах виступали: багатство; рухоме і нерухоме майно, речі, корисні в економічних відносинах. Це передусім знаки уваги, бенкети, обряди, військові послуги, жінки, діти, танці, свята, ярмарки, на яких ринок складає лише один з елементів, а циркуляція багатств – лише один із відносин набагато ширшого і більше постійного договору.

Таким чином сформувалася система сукупних тотальних поставок, яка існувала у різних формах в архаїчних суспільствах:

- 1) обмін як добровільне підношення або дарування;
- 2) проміжна форма – між обміном та жорстким суперництвом і знищенням багатств;

3) потлач – як тотальні поставки агоністичного типу (знищення багатства).

Система тотальних поставок і потлача формує також у архаїчному суспільстві *перші договірні обов'язки*:

1) обов'язок повертати отримані дарунки;

2) обов'язок робити дарунки – коли з'являється економічний інтерес у даридехто з індивідів поступово перетворюються на міняйл;

3) обов'язок робити подарунок людям для богів і природи – ті, хто отримували подарунок для богів поступово перетворювалися на жерців, а згодом на священників [див. дет.: 7]. На наш погляд, звідси можна простежити і формування поняття «церковна десятина» у середньовічних феодальних державах.

Дарування характеризується: щедрістю, честю та грошима: чим щедріший буде дарувальник та чим краще він виконає всі обов'язки, пов'язані з процесом дарування, тим більше він отримає назад. Фактично поняття щедрості і честі в даруванні – це формування розуміння «свого обличчя», своєї репутації, які можна втратити небудучи чесними чи щедрими у даруванні. Таке формування «власного обличчя» (мани) поступово з появою економічного інтересу у дарі і обміні приводить до різних напрямів розвитку, зокрема, до формування відповідних репутацій у купців, банкірів та ін., наприклад, венеціанські купці могли виступити гарантом для аристократів чи королів у їх займах, оскільки саме «обличчя» окремих венеціанських купців і виступало гарантом займу.

Вершиною системи добровільних обмінів і дарувань виступав звичай «кула» – система внутрішньоплемінної та міжплемінної торгівлі, яка проводилася урочисто з приводу, наприклад, пошуку та укладання союзу між племенами. Кула – заняття знаті, зокрема вождів, що здійснювалася в благородній манері, зовні чисто безкорисливо і скромно, в результаті якої обмінювалися «корисними речами», чим вона і відрізнялася від економічного обміну. Вона була кульмінацією в обміні між племенами або всередині племені, і хоча показувалися щедрість, свобода, незалежність і благородство – вона все ж таки *діяла як механізм боргу і рідше боргу речового*. Кула є колом, тобто циклом лихварських поставок і поставок у відповідь [див. дет.: 7].

Жертвопринесення і милостиня виступали одними з перших форм обміну, що були добровільними або проміжними формами системи тотальних поставок.

Сюди також можна віднести регулярні обміни між рибалками і збирачами, мисливцями, що з'явилися в результаті поділу праці (звідси поява торгових зв'язків між землеробами і кочівниками), великі роздачі їжі при збиранні урожаю, будівництві будинків вождя, нових човнів тощо, що влаштовувалися для групи, яка надавала послуги вождю або його клану (згодом, наприклад, це можна знайти при будівництві будинків, господарських будівель тощо всім селищем з приготуванням їжі і святкуванням цієї події).

Формою тотальної поставки агоністичного типу був потлач – знищення багатства. Потлач є юридичним феноменом; він тотальний, релігійний, міфологічний, шаманістський, оскільки вожді, що беруть у ньому участь, і представляють його, уособлювали в ньому предків і богів, чий імена вони носять (тотемізм), танці яких вони виконують, і у владі чийх духів вони знаходяться.

У потлачі можна виділити наступні характеристики, що стали підґрунтям для появи економічного інтересу дару:

– економічна – треба вимірювати вартість, значення, підстави і наслідки угод (між вождями і духами, богами), величезних, навіть якщо «виходити» з сьогоденної європейської вартості;

– соціально-морфологічна – збори племен, кланів і сімей, навіть націй повідомляють йому нервозність, надзвичайне збудження (люди братаються і в той же

час залишаються чужими; вони спілкуються і протидіють один одному в гігантській комерції і постійному турнірі);

– юридична – до того, що було написано вище, можна додати, що у формі контрактів і в тому, що можна було б назвати людським об'єктом договору, на додачу до юридичного статусу договірних сторін (кланів, сімей, рангів і наречених), треба додати ще матеріальні об'єкти договорів, речі, якими обмінюються в них, також володіють особливою властивістю, що змушує їх давати і особливо відшкодовувати;

– естетична – ритуали, які виконуються під час потлачу мають естетичні наслідки як для культури, так і для права.

Отже, кула і потлач були наступним етапом у еволюції системи обміну і договору між окремими вождями та племенами.

До характеристик системи подарунків (дарування) також треба додати *строк повернення*, який фактично є займом. З одного боку, подарунки, що давалися і отримувалися замість них, через якийсь строк поверталися, тобто обмін був безпосередній, через спрощення, зближення раніше розділених строків; з іншого боку – дарунок – це покупка і продаж (останнє в розстрочку і за готівку), а також займ.

Поєднання честі та строку повернення дару утворювали нові форми обміну, зокрема: *війна багатств* як форма обміну і честі (індивідуального престижу вождя і престижу його клану); *гра* – як ситуація залучення честі і віддачі благ, які в остаточному рахунку можна було б і не віддавати; *парі* – виклик, суперництво, пов'язане з честю і довірою, але воно змушує циркулювати багатство.

Фактично в архаїчних суспільствах зародився соціальний метаболізм у ресурсній сфері, тобто відбувався обмін природними багатствами, територіями, сферами життєвого простору, людськими ресурсами.

Перехід від архаїчних суспільств до класових привів до появи в обміні економічного інтересу, до формування понять призначення і продажу, за якими обов'язково йде оплата.

У ранньокласових суспільствах починається розмежування розуміння обміну і дару: якщо дар залишається обов'язком – то це безкорисливий дарунок; якщо за дар береться оплата, гроші – то це вже не обмін і не дар – це товар. Але обмін залишається і при формуванні економіки у ранньокласових суспільствах, хоча його не вважають обміном. На нашу думку, змінюється смислове навантаження цього терміну, тобто обмін у архаїчних суспільствах має латентний характер, а вже у класовому суспільстві він «розкривається» у різні форми в залежності від сфер життєдіяльності суспільства.

При появі класових суспільств залишається ресурсна сфера соціального метаболізму, однак на цьому етапі складається економічна сфера соціального метаболізму, що виявляється в обміні товарами, капіталом. «Саморозгортаючись, капітал виконує дві головні соціальні функції – самоорганізації та самооновлення соціального метаболізму й історичних перетворень суспільства. Самовідновлення капіталом соціального метаболізму і механізмів взаємодії структур виробництва, споживання, ринку і держави стає основою історичних перетворень суспільства в процесі становлення і самооновлення соціального життя і механізмом її еволюції, що прискорюється на сучасному етапі [2]».

Отже, капітал стає основою обміну. Історично можна простежити хто є власниками капіталу. В архаїчних суспільствах багатство починає накопичуватися в руках вождів, їх родичів та прибічників, які поступово перетворюються на перших власників капіталів. Сформований у ранньокласових державах державний механізм управління забезпечує вже права юридичних осіб не у вигляді колективів (кланів, племен, сімей), а є гарантом юридичних прав індивідуальних власників капіталів.

Перетворившись на панівне відношення, капітал став головною силою, що здійснює контроль над процесами соціального метаболізму, взаємодії людини з природою, що призвело до виникнення органічної системи капіталу, командна структура якої пронизує все суспільство і різні елементи якої ведуть до їх взаємопосилення в рамках органічної тотальності. У той же час, панівна роль капіталу в процесах соціально-метаболічного контролю веде до зростання його неконтрольованості, яка зумовлює структурну кризу капіталу. З точки зору І. Месарош, нерозв'язними є суперечності між національним характером держави і транснаціоналізацією капіталу, орієнтацією на накопичення і експансію і руйнуванням природи, формальним рівністю статей і структурним підпорядкуванням жінок, зростанням продуктивності праці та структурного безробіття [4].

Отже, у процесі економічної еволюції капітал набирає обертів, підпорядковуючи собі міжсистемний обмін, в першу чергу в економіці і відповідно в політиці, тобто можна говорити про владу капіталу, яка посилюється по мірі ускладнення і розвитку суспільства.

Така характеристика обміну та соціального метаболізму як строки також мають велике значення в економіці. Економіка є певним способом дистрибуції речей, основою соціального метаболізму, а *параметр часу* і, відповідно, *параметр швидкості* є для неї визначальними. Сьогодні такі повільні типи метаболізму, як, наприклад, потlach (кругове дарування), архаїчний поезис, «ейкоомія» («вміння вести дім») взагалі не розглядаються як економіка. Економіка в сучасному сенсі слова виникає лише у певний історичний період і насамперед у зв'язку з особливим способом виробництва часу [11].

Отже, архаїчні форми обміну є основою для формування економічної сфери життя суспільства, хоча більшість характеристик архаїчного обміну змінюються семантично. Наприклад, дари з приводу укладання шлюбу, благодійність, гостинність тощо, з одного боку, є формами архаїчного обміну, що сьогодні дещо змінили свою основу – з'явився економічний інтерес, а, з іншого, – залишилися тими ж архаїчними формами, в основі яких лежить обов'язок. Фактично ресурсна сфера соціального метаболізму поєдналася з його економічною сферою і утворила основу для формування різних класових суспільств, цивілізаційних типів тощо.

Новою формою обміну і соціального метаболізму у класових суспільствах починає виступати залог, в основі якого лежить архаїчний «дар». При цьому у вигляді залогу могли виступати не дуже цінні речі, наприклад, печатки, булавки, ножі, монети тощо, які поверталися при виконанні умов договору. Такі речі були особистими, що визначало цей «дар» як «залог життя», оскільки ці речі були наповнені індивідуальністю, мали якусь магічну силу (залишок з архаїчних форм), то обов'язково вважалося справою «честі» повернути їх назад, тобто виконати умови договору. Річ, яку віддавали в залог, з одного боку, була «даром», а з іншого – «ядом», що часто використовувалося у народному фольклорі.

Трохи пізніше прикладом такого залогу, на наш погляд, ставало слово дворянина, короля, джентльмена при укладанні договорів, або ж парі. Це також, на нашу думку, є залишком архаїчного обміну, оскільки в архаїчних суспільствах в процесі обміну віддавали і відшкодовували «повагу», або по-іншому, «знаки уваги», тобто даруючи, віддають себе, а віддають себе тому, що саме себе, разом зі своїм майном «винні» іншим.

Сучасним прикладом такого залогу слова і честі є слово бізнесменів, які можуть приватно домовитися про відповідні договори, залишивши в залог лише своє слово, а вже потім оформити все юридично і формально, наприклад, домовленості про злиття компаній, продаж майна тощо.

З розвитком інформаційного суспільства соціальний метаболізм набуває інформаційного змісту, «що морфологічно конституюється суспільством у поділі праці [5]».

У соціальному метаболізмі такий *інформаційний метаболізм* можна простежити знову таки в економічній сфері. Обмін інформацією є тим «даром», який передається і циркулює у суспільстві. Якщо застосувати такий обмін к економіці, то по відношенню до пересічних громадян можна сказати, що він буде виявлятися, наприклад, у декларуванні своїх доходів (поділилися інформацією – отримали назад блага) [3].

Підводячи підсумки, можна зазначити, що соціальний метаболізм – це міжсистемний обмін, який представлений трьома основними потоками: обмін природними багатствами, територіями, сферами життєвого простору, людськими ресурсами (ресурсна сфера); обмін товарами, капіталом (економічна сфера); обмін ідеями, інформацією, цінностями (інформаційно-культурна сфера).

Еволюцію соціального метаболізму можна простежити, починаючи з архаїчних суспільств, де в основі обміну лежало поняття «дар», яке виступало у двох значеннях: дар як обов'язок, і дар як економічний інтерес, який у класових суспільствах видозмінився і його семантика набула нового значення, зокрема у контексті «дару».

Подальшими напрямками дослідження можуть стати проблеми співвідношення соціального метаболізму з інформаційним метаболізмом, який сьогодні активно вивчається науковцями; механізми дії соціального метаболізму в різних системах тощо.

РЕЗЮМЕ

В статті здійснено аналіз поняття соціального метаболізму, прослідковано його появу і розвиток в історичній ретроспективі, наведено приклади з різних сфер суспільного життя, в яких сьогодні діє соціальний метаболізм.

Ключові слова: соціальний метаболізм, ресурсна сфера, економічна сфера, інформаційно-культурна сфера, дар.

SUMMARY

The article presents the analysis of the concept of social metabolism, traces its emergence and development in historical perspective and offers examples from different spheres of public life in which the social metabolism operates today.

Key words: social metabolism, resource sphere, economic scope, information and culture area, gift.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Аугустиновичюте А. Дуальная природа человека [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lyubi.ru/socion1.php>. — Загол. з екрану.
2. Будкевич Г. В. Динамическая роль взаимодействия рынка и государства в эволюционной самоорганизации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.mirkin.ru/_docs/_dumnaaya/_seminar/budkevich.pdf. — Загол. з екрану.
3. Букалов А. В. Интегральный тип информационного метаболізма США / А. В. Букалов // Соционика, ментология и психология личности. 1998. – № 5. – [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.socionics.ibc.com.ua/t/as2-598.html#top>. — Загол. з екрану.
4. Дергунов Ю. «...Но дело заключается в том, чтобы изменить его». Рецензия на: István Mészáros. Social Structures and Forms of Consciousness. Vol. I: The Social Determination of Method. New York: Monthly Review Press, 2010. 463 p.

- [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://commons.com.ua/archives/8474>. — Загол. з екрану.
5. Мартинюк, С. Э. Генезис інформаційної цивілізації [Текст] : Автореф. ... канд. філос. наук / С. Є. Мартинюк. – Запоріжжя, 2001. – 20 с.
 6. Метаболизм // Яценко Н. Е. Толковый словарь обществоведческих терминов. – СПб.: Лань, 1999. – 528 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.slovarnik.ru/html_tsot/m/metabolizm.html. — Загол. з екрану.
 7. Мосс, М. Очерк о даре. Форма и основание обмена в архаических обществах / М. Мосс // Общества. Обмен. Личность: Труды по социальной антропологии; [пер. с фр., послесловие и комментарии А.Б. Гофмана.]. – М. : «Восточная литература», РАН, 1996. – С. 83—222.
 8. Обмен [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://ru.wikipedia.org/wiki/Обмен_\(значения\)синкретична](http://ru.wikipedia.org/wiki/Обмен_(значения)синкретична). — Загол. з екрану.
 9. Обмен веществ // Яценко Н. Е. Толковый словарь обществоведческих терминов. – СПб.: Лань, 1999. – 528 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.slovarnik.ru/html_tsot/o/obmen-velestv.html. — Загол. з екрану.
 10. Особенности системного исследования социальных реалий // Социальная работа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://soc-work.ru/article/753>. — Загол. з екрану.
 11. Секацкий, А. Роль времени в экономике / А. Секацкий // Междисциплинарный лекторий «Контекст». – 2010. – 23 сентября. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://nevex.tv/brain/12541>. — Загол. з екрану.